

УДК 81'1 – 811.161.2

ІСТОРИЧНІ КОМЕНТАРІ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ДРУГА ВІДМІНА)

Ольга КРИЖАНІВСЬКА (Кіровоград, Україна)

Статтю присвячено описові відмінкових закінчень іменників сучасної української мови (її літературний, діалектний та просторічний варіанти) в динаміці їх утвердження.

Ключові слова: іменникове відмінювання, старий і новий типи відмінювання, флексія, відміна.

The paper focuses on dynamic formation of case inflexions in modern Ukrainian (mainly us literary, dialectal and slang peculiarities).

Key words: noun declantion, old and new types of declantion, inflexion.

Сучасна історична граматики, з'ясовуючи шляхи перебудови старої праслов'янської системи відмінювання іменників і витворення сучасної української, зібрала багатий матеріал, який переконливо доводить, що українська іменникова парадигма, хоч виразно й зберігає найістотніші структурні ознаки спільнослов'янського відмінювання, але в процесі історичного розвитку витворила і специфічні, притаманні лише їй морфологічні форми. Ця стаття є лише першою частиною висвітлення проблеми (Н., Р., М. в. одн. чол. і с.р.) і продовжує започатковану на конференції «Мови і світ: 2014» [2] серію публікацій, про особливості відмінкових закінчень іменників сучасної української мови, охоплюючи її літературний, діалектний та розмовно-просторічний вияв у динаміці їхнього становлення.

У цій розвідці узагальнюємо напрацьоване щодо історії відмінкових закінчень іменників другої відміни літературної мови, почасти залучаючи діалектний матеріал та дані розмовно-просторічного мовлення.

До другої відміни сучасної української мови належать переважно іменники чол. р. з нульовим закінченням (*гай, явір, плуг, друг*), із закінченням –о (*тато, дядько, Павло*), одиничні на –е (*вітрище*) та субстантиви середн. роду із флексіями –о (*озеро, вікно, відро*), –е (*серце, море, поле*) і –я (*колосся, обличчя, міжгір'я*).

Історично вона склалася шляхом об'єднання всіх іменників старих основ на *-ǫ-, *-jǫ-: *братъ, другъ, конь, село, море*;

*-ǫ- : *сынъ, домъ, волъ, върхъ, полъ, медъ, вірогідно, ледъ, чинъ, санъ, садъ, рядъ, разъ, пиръ, солодъ* і, можливо, *миръ, станъ, низъ, долъ, оль* -

та іменників чоловічого роду на

*-ǫ- : *голубъ, зять, лебедъ, тестъ*;

*-п-: *ременъ, каменъ, струмень*;

а також середнього роду на

*-s-: *слово, небо, чудо*.

У формуванні відмінкових закінчень такої строкатої за походженням відміни вирішальну роль зіграли парадигми старих типів відмінювання на *-ǫ-, *-jǫ- і почасти *-ǫ-.

Найдавніші пам'ятки зафіксували такі зразки відмінювання іменників, які з часом об'єдналися в II відміну.

Однина

*-ǫ-, *-jǫ-

*-ǫ-

Н. БРАТЬ	СЕЛО	КОНЬ	ПОЛЕ	СЫНЪ
Р. БРАТА	СЕЛА	КОНЯ	ПОЛЯ	СЫНУ
Д. БРАТУ	СЕЛУ	КОНЮ	ПОЛЮ	СЫНОВИ
З. БРАТЬ	СЕЛО	КОНЬ	ПОЛЕ	СЫНЪ
О. БРАТЬМЪ	СЕЛОМЪ	КОНЬМЪ	ПОЛЬМЪ	СЫНЪМЪ
М. БРАТЬ	СЕЛѦ	КОНИ	ПОЛИ	СЫНУ
К. БРАТЕ	СЕЛО	КОНЮ	ПОЛЕ	СЫНУ

Однина

*-ǫ-

*-п-

*-s-

Н. ГОСТЬ	КАМЕНЕ	СЛОВЕСЕ
КАМЫ	КАМЕНИ	СЛОВЕСИ
СЛОВО	КАМЕНЬ	СЛОВО
	КАМЕНЬМЪ	СЛОВЕСЬМЪ
Р. ГОСТИ	КАМЕНЕ	СЛОВЕСЕ
Д. ГОСТИ	КАМЕНИ	СЛОВО
З. ГОСТЬ		
О. ГОСТЬМЪ		
М. ГОСТИ		
К. ГОСТИ		

Як бачимо, II відміна об'єднала в собі слова, що належали до різних типів відмінювання, які суттєво різнилися своїми закінченнями, а тому уніфікаційні процеси тут проходили

глибинно, “перемелюючи” менш чисельні типи, хоч вони, у свою чергу, залишали “мітки” у вигляді паралельних, нетипових (із сучасного погляду) флексій у новоствореній відміні.

Крім того, ще на час появи писемних пам’яток усі досліджувані субстантиви відмінювалися або за твердим зразком, або за м’яким. У процесі ж історичного розвитку української мови витворилася мішана група (про це докладно див. [2]). До неї в II відміні належать не тільки іменники з основою на шиплячий в ч.р., а й частина іменників на /P/, які називають осіб за родом занять і мають суфікс –яр-. Отже, закінчення іменників чол.р. II відміні вмотивовується не тільки і не стільки його генетичною належністю до певного старого типу відмінювання, а й пізнішими його особливими характеристиками, як-от: значення, морфемна будова, наголос. Розглянемо основні відмінкові форми, які є цікавими з погляду їхнього витворення.

Називний відмінок однини в сучасній українській мові має нульове закінчення (*ранок, син, пролісок*), -о (*Петро, дядько*), -е (*дубище*) у чоловічому роді; -о (*село, весло*), -е (*сонце, серце*), -я (*знання, волосся*) – у середньому. Потребують пояснення як мінімум два з них - у чоловічому роді -о у власних назвах (*Михайло, Павло, Дніпро* – порівняйте із давньоукраїнськими *Михаиль, Павель, Днѣпръ*) та у середньому - -я (*знання - знаник*). Наша мова має досить багато іменників чоловічого роду на -о, які об’єднують переважно власні імена типу *Данило, Павло, Кирило, Грицько, Юрко*; прізвища на зразок *Шевченко, Коваленко, Лимаренко*; географічні назви *Дніпро, Дністро* (діал.); ряд загальних назв, що передають різні вияви спорідненості та свояцтва: *батько, дядько, вуйко* (діал.); та емоційно забарвлені субстантиви типу *хвалько, будько, міняйло*. Хоч більшість мовознавців схиляються до думки, що іменники цього типу мають історичні витоки серед давніх імен *-ǫ- основ, але численні розвідки про походження сучасних форм антропонімів на зразок *Павло, Василько* не дали однозначної відповіді про появу в них закінчення -о. Однією з причин, які ускладнюють вирішення цієї проблеми, є різночасовість їх появи. Якщо зменшувально-пестливі імена на -к-о фіксуються в найдавніших пам’ятках ще далеко до часу остаточного занепаду зредукованих (наприклад, у “Повісті врем’яних літ” у договорі князя Ігоря з греками від 945 року фіксується ім’я *Синко*; у Лаврентіївському літописі 1093 і 1097 р.р. – *Василько*); то витворення офіційних варіантів імен на зразок *Петро, Павло, Марко* відповідно до історично давніших *Петръ, Павель, Маркъ* відноситься до часів не раніше XII ст. (вперше ім’я на -о фіксується у додатку до Добрилового євангелія 1164 р. – *Добрило*). Це спрямувало пошуки пояснення появи флексійного -о фонетичним шляхом (В.Шимановський). Різні морфологічні чинники вбачали у появі такого звкінчення О.Шахматов, В.Сімович (це, мовляв, колишні іменники середнього роду, які модифікувалися і набрали значення чоловічого), М.Грунський уважав, що форми на -о є за походженням колишнім Кл. відмінком.

Сучасні дослідники форм на -о (напр., Бевзенко С.П.) схильні бачити у власних іменах на -о вплив іменників середнього роду, що належали до цього ж типу відмінювання і здавна мали кінцеве -о. Підтримувалася ця зовнішня аналогічна тенденція і фонетичними процесами кінця XI початку XII ст.ст.: через утрату кінцевого слабкого -Ъ виник у кінці основи збіг приголосних, який в українській мові усувався різними засобами. Тут таким засобом став кінцевий -о [1, 31-33].

Іменники чоловічого роду з інших типів відмінювання, що об’єдналися нині в одному різновиді словозміни разом з *-ǫ-, *-jǫ-, у Н.в. одн. зазнали теж певних змін. По-перше, у всіх них занепає кінцевий слабкий редук ований Ъ чи Ь, і зараз для них характерним є нульове закінчення. Порівняйте, наприклад, д.-укр. *столь, снопъ, другъ, воль, гость, олень* – сучасн. *стіл, сніп, друг, віл, гість, олень*. По-друге, в іменниках з основою на *-п дуже рано, мабуть, ще в праслов’янський період давня форма Н.в. на -Ы була витіснена формою З.в. на -ень (внутрішня аналогія): *камы, пламы > камень, поломень*, де вже відбувалися закономірні фонетичні процеси. По-третє, зазнали змін і ті іменники -jǫ- основ, які мали фінальний -И: у них відбулася часткова редукція кінцевого голосного і він перетворився на -Й: *краи, змеи, Георгии* – *край, змій, Георгій*.

Іменники середнього роду здавна мали однакове закінчення у Н., З. і Кл. відмінках: -о (*-ǫ- та *-s- основ): *село, чудо*, -е (*-jǫ- основ): *поле, море, знаник*.

Особливу увагу привертає нечисленна раритетна в сучасній мові група слів, що не виявляє словотворчої чи формотворчої активності, – з давнім суфіксом *-es-*. За походженням – це праіндоевропейські утворення, які були засвоєні праслов'янською мовою в невеликій кількості і тільки в середньому роді. Спочатку основотворчий формант **-es-* виступав не тільки у непрямих відмінках, а і в Н.в. однини: **nebos – небо*. Але вже у праслов'янській мові, на думку Т.Лукінової, відбулося усічення суфіксального *-s-* у Н.-З. в.в., що призвело до збігу форм первісних *-s-* основ з формами *-ǫ-*, *-jǫ-* основ: порівняйте **slovos → slovo* і **město* [4, 59]. Порівняльно-історичне мовознавство уможливорює реконструкцію як **-s-* основи таких спільнослов'янських утворень: **nebo, slovo, kolo, tělo, čudo, divo, oko, uxo, derv-*. У більшості із цих слів можна виділити спільний семантичний стрижень, “навколо якого групуються утворення з формантом *-es-*: при ближчому розгляді більшість їх виявляється досить тісно пов'язаною із сферою вірувань давніх слов'ян” [4, 60].

У сучасній другій відміні повністю зберегли своє етимологічне закінчення іменники на *-o*: *жито, літо, село*. Засвоєне літературною мовою і старе закінчення *-e* в старих іменниках **-jǫ-*, у Н. в. яких відбулася депалаталізація приголосного перед закінченням *-e*: *море, поле, серце*. Але ці субстантиви залишаються в орбіті іменників м'якого типу відмінювання, оскільки всі форми непрямих відмінків однини і повністю парадигма в множині мають основу на м'який приголосний.

Значних фонетико-морфологічних змін зазнали іменники середнього роду на зразок *жити́к, знани́к*: у них унаслідок редукції слабкого */i/* відбулося асимілятивне подовження приголосного у позиції між голосними (*жит'je → жит'm'e*), а також зміна флексії *-к* на *-я*: *життя, волосся*. Ця (остання) видозміна не знаходить єдиного пояснення в мовознавстві. Більшість дослідників (С.Смаль-Стоцький, Ф.Медведев, С.Бевзенко) схиляються до думки, що флексія *-я* з'явилася тут за аналогією до іменників середнього роду на приголосний: *теля, ося, ім'я, сім'я*. Крім того, С.Бевзенко припускає, що «закріпленню цього впливу могла сприяти ще й форма Р.в. одн., яка взагалі в іменниках *-jǫ-* осн. мала флексію *-я*, а також форма Н.-З. мн., що здавна, як і тепер, закінчувалася також на *-я*» [1, 67].

Хоч форми на *-я* трапляються вже в найдавніших пам'ятках XI ст., але тільки десь із ХУ ст. вони починають переважати. Разом з тим, дані української діалектології засвідчують, що переважна більшість північних і частина південно-західних говірок і зараз мають давню флексію: *лист'є, колос'с'є, нас'ін'н'є* тощо. На думку С.П.Самійленка, те, що тільки в окремих населених пунктах на обширах північного наріччя трапляється флексія *-а(-я)*, можна пояснити «переважно ... впливом літературної мови» [5, 112]. Цікавим є ареал поширення й історичного розширення флексії *-а(-я)*: це Подніпров'я, Прикарпаття і Львівщина, тобто південна частина східнослов'янського діалектного ареалу, яка гіпотетично збігається з антським мовним масивом.

Родовий відмінок у найдавніших пам'ятках засвідчує різноманітні флексії, вибір яких диктувався старими основами: іменники з детермінативами **-ǫ-*, **-jǫ-* мали закінчення *-а, -я*: *Володими́ра, до Днѣпра, ве́дра*; іменники **-ǫ-* основ мали закінчення *-оу*: *из домоу, чиноу*; колишні іменники **-ǫ-* основ послідовно закінчувалися на *-и*: *пѣти*; субстантиви на приголосний виступали із закінченням *-е*: *дѣне, тѣлесе*.

У сучасній українській мові іменники середнього роду мають одне закінчення *-а (-я)*: *життя, села, серця, вікна, чуда, колеса*. Для тих із них, що належали до старої основи на **-ǫ-*, **-jǫ-*, воно є історичним; у колишніх же іменниках середнього роду на приголосний воно з'явилося тільки десь із ХІУ ст., а до того їхнє історичне закінчення *-е* було витіснене закінченням *-и*: *небесе → небеси → неба, словесе → словеси → слова*.

Іменники чоловічого роду зараз у літературній мають два різних закінчення, вибір одного з них диктується семантикою, наголосом і почасти – морфемною структурою лексичної основи: закінчення *-а(-я)* сягає своїми витокami до Р.в. одн. іменників чоловічого роду старого типу відмінювання **-ǫ-*, **-jǫ-*: *брата, бика*. Його прибрали всі іменники - назви живих істот чоловічого роду безвідносно до їхнього старого типу відмінювання: *вола, сина (*-ǫ-), голуба, князя, тестя (*-ǫ-)*, а також іменники, що означають точно окреслені предмети, явища, поняття: *воза, вівторка, дня*. Закінчення *-у(-ю)* історично належало іменникам **-ǫ-*

основ, а нині воно закріпилося за іменниками, що означають збірність, речовину, масу, матеріал, назви явищ, абстрактні поняття тощо: *роду, меду, ладану, сорому*. У жодній зі слов'янських мов закінчення -у не трапляється в назвах живих істот.

Отже, у сучасній українській мові вибір закінчення -а(-я) чи -у(-ю) уже не залежить від того, до якого типу відмінювання належав цей іменник у глибоку давнину, бо в частині іменників колишніх -ѣ- основ зараз поширена флексія -у: *лісу, гаю*, а ряд іменників -й- основ прибрав закінчення -а: *сина, вола, хоч дому, меду*.

Питання про поширення флексії -у(-ю) в іменниках чоловічого роду належить до кінця не з'ясованих у сучасному мовознавстві. Професор С. Бевзенко приводить слушні думки С.П.Обнорського про те, що "поширення флексії -у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду, незважаючи на те, що воно почалося ще в найдавніші часи, відбувалося своєрідно в кожній із слов'янських мов, що на ґрунті кожної слов'янської мови назрівали норми закону, причому ці норми в окремих мовах протягом століть мінялися то в вужчий то в ширший бік..." [1, 37].

Флексія -у(-ю) серед східнослов'янських мов найширше представлена якраз в українській мові (за спостереженнями вітчизняних мовознавців, в українській мові більше 200 іменників мають закінчення -у), де вона досить послідовно вживається в багатьох семантичних групах: нині чинний Правопис виділяє їх аж 13. Це іменники, що означають:

1. Речовину, масу, матеріал: *азоту, квасу, стирту*.
2. Збірні поняття: *атласу, гурту, хору*.
3. Назви приміщень, будівель, їх частин: *танку, палацу, поверху*.
4. Назви установ, організацій, закладів: *інституту, комітету, штабу*.
5. Слова зі значенням місця, простору: *краю, лиману, світу, майдану*.
6. Явища природи: *вогню, вітру, жару, урагану*.
7. Назви почуттів: *болю, жалю, гніву*.
8. Назви процесів, станів, явищ суспільного життя: *бігу, крику, моменту, прогресу, ритму, хисту*.
9. Терміни іншомовного походження, що означають хімічні, фізичні процеси, частину площі, літературознавчі поняття: *аналізу, синтезу, епосу, міфу, сюжету, стилю, фейлетону*.
10. Назви ігор, танців: *баскетболу, вальсу, хокею*.
11. Більшість складних безсуфіксних слів: *водогону, живопису, суходолу*.
12. Назви річок, озер, гір, островів, країн тощо з ненаголошеним закінченням: *Ам'уру, Б'уру, Дун а'ю, Св'язю, Єг'ипту, Сиб'ру*.
13. Переважна більшість префіксованих іменників із різними значеннями: *вислову, відбою, сувоя, усміху, прикладу*.

Але в комунікативній практиці навіть освічені мовці не завжди дотримуються правил уживання закінчень -у(-ю) чи -а(-я). Це одне з найскладніших правил для засвоєння і витлумачення в шкільній і вишівській методиці. Щоб спростити вибір флексії, розроблено спеціальні алгоритми, практично у всіх словниках наводиться форма Р.в. одн., а 2007 року видано й спеціальний словник-довідник, де вміщено всі (на думку авторів) сумнівні слова [3].

У найдавніших пам'ятках іменники чоловічого роду, що зараз складають II відміну, у давальному відмінку мали такі закінчення: -у (-ю): *братоу, столоу* (*-ѣ-, *-јѣ- основи), -ови (-єви): *мирови, сынови* (*-ѣ- основи), -и: *по поути, къ зяти, камени* (*-ї- та *-п- основи).

У сучасній українській мові в іменниках чоловічого роду всіх основ поширилася флексія -ові (-єві), тобто історична для іменників колишніх *-ѣ- основ: *братові, учителеві, синові, зятеві, тестеві*. Разом з тим, як паралельна, вживається й флексія -у(-ю), хоч порівняно рідше. Поширення флексії -ови (-єви) відмічається вже найдавнішими пам'ятками передусім у власних іменах та в іменниках – назвах істот. Уже в Остромировому євангелії маємо: *Авраамови*, в Ізборнику Святослава 1073 – *Петрови, Мовсеови*; 1076 – *коневи, моужєви, олтарєви*. Оскільки в інших східнослов'янських мовах як загальноновживана збереглася флексія -у(-ю), то на такому тлі українські закінчення -ові(-єві) є, безперечно, самотніми. О.Царук на підставі того, що українська мова флексією Д.в. -ові(-єві) об'єднується із

західнослов'янськими, вважає її одним із “найвагоміших кваліфікаторів, який підтверджує існування антської ... слов'янської підгрупи” [6, 260].

Разом з тим, здавна спостерігається і зворотний вплив іменників * -ǫ-, *-jǫ- основ на іменники чоловічого роду інших старих основ, у яких з'являється закінчення -у(-ю): в Остромировому євангелії поряд із формою *сынови* (іменник *-ǫ- основ) натрапляємо і на *сыноу*.

Таким чином, закінчення -ові (-еві), первісно притаманне тільки невеликій групі іменників *-ǫ- основ, поширилося на всі іменники чоловічого роду, які можуть прибирати також і флексію -у(-ю), що успадкувалася від субстантивів -ǫ-, -jǫ- основ. Як паралельні ці закінчення поширилися і на іменники чоловічого роду, які перейшли з -і- основ та основ на приголосний, що засвідчується пам'ятками вже з XI ст.: *огневи, каменеви*.

До кінця не з'ясованим залишається питання появи кінцевого -і в закінчення -ові(-еві), адже фонетично тут мало бути -и. Чи не найпліднішим є намагання пояснити появу -і тим, що в східноукраїнських говірках закінчення -ви досить рано витіснилося -вѣ. Перші такі зміни знаходимо в пам'ятках межі XIV і XV ст.ст.: *Васковѣ, Стефановѣ*. Можливо, тут поява *ѣ* є результатом аналогії до М.в. іменників *-ǫ- основ.

Не можна оминати й особливостей флексій Д.в. одн. чол. р. у сучасних говіркових масивах. По-перше, далеко не в усіх діалектних угрупованнях закінчення -ові (-еві) та -у(-ю) є рівнобіжними. Так, наприклад, для північного наріччя (крім західнополіських говорів) характерним є -у(-ю), а для південно-східного -ові(-еві). По-друге, в межах одного наріччя є особливості поширення цих закінчень в тих чи тих говорах. По-третє, для південно-східного наріччя примітним є поширення флексії -ові незалежно від характеру кінцевого приголосного основи: *засдрити кова[л'ові]*, *допомагати товариш[ові]*, *звітувати директор[ові]*. По-четверте, спостережено, що в мовленні городян під тиском російської мови більш поширене закінчення -у(-ю).

Як бачимо, уніфікаційні процеси в межах сучасної другої відміни іменників ще не є остаточними, а тому й система її відмінкових закінчень є складною і почасти рухливою.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
2. Крижанівська О. Історичні коментарі відмінкових закінчень іменників сучасної української мови (перша відміна) / Ольга Крижанівська // Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство). Випуск 127. – Кіровоград, 2014. – С. 427–432.
3. Лозова Н.Є, Фридрак В.Б. Дзвона чи дзвону? або -а(-я) чи -у(-ю) в родовому відмінку: Словник-довідник / Н. Є. Лозова. – К.: Наукова думка., 2007. – 166 с.
4. Лукінова Т. До семантики давніх слов'янських консонантних основ / Т. Лукінова // Мовознавство. – 2003. – №2-3. – С. 56-66.
5. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови / С.П. Самійленко. – К.: Радянська школа, 1964. – Частина 1. – 1964. – 214 с.
6. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри / Олександр Царук. – Дніпропетровськ: «Наука і освіта», 1998. – 323 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Крижанівська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: українська ономастика, історія української мови та методика її викладання.